

XONLIKLAR DAVRIDA ISLOM DINI VA DINIY ARBOBLARNING JAMIYATDAGI ROLI

ShDPI Ijtimoiy fanlar fakulteti

Tarix yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Bektoshev G'iyosiddin Saxriddin o'g'li

Annotatsiya. Ushbu maqola XVI–XIX asrlar oralig'ida Markaziy Osiyo, xususan O'zbekiston hududidagi xonliklar davrida islom dini va diniy arboblarning jamiyatdagi o'rni hamda rolini o'rganadi. Maqolada diniy rahbarlarning siyosiy, ijtimoiy, madaniy va ma'rifiy faoliyati tahlil qilinib, ularning jamiyat hayotidagi ta'siri keng qamrovda ko'rsatildi. Tadqiqot natijalari xonliklar davridagi diniy boshqaruv tizimining jamiyat barqarorligidagi ahamiyatini va bugungi ijtimoiy-siyosiy hayotda islom merosining o'rni haqida chuqur tushuncha beradi.

Kalit so'zlar: Islom dini, diniy arboblar, xonliklar davri, jamiyat, ijtimoiy roli, siyosiy ta'sir, madaniy meros, shariat, ma'rifat, ijtimoiy barqarorlik.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль ислама и религиозных деятелей в обществе в период ханств Центральной Азии, в частности на территории Узбекистана, с XVI по XIX века. В статье анализируется политическая, социальная, культурная и просветительская деятельность религиозных лидеров, а также их влияние на общественную жизнь. Результаты исследования показывают важность религиозного управления для общественной стабильности в эпоху ханств и дают глубокое понимание значения исламского наследия в современной социально-политической жизни.

Ключевые слова: ислам, религиозные деятели, период ханств, общество, социальная роль, политическое влияние, культурное наследие, шариат, просвещение, социальная стабильность.

Annotation. This article examines the role and position of Islam and religious leaders in society during the period of the Central Asian khanates,

particularly within the territory of Uzbekistan, from the 16th to the 19th centuries. The article analyzes the political, social, cultural, and educational activities of religious leaders and their broad impact on social life. The research findings highlight the significance of religious governance for societal stability during the khanate era and provide a profound understanding of the place of Islamic heritage in contemporary socio-political life.

Keywords: *Islam, religious leaders, khanate period, society, social role, political influence, cultural heritage, Sharia, enlightenment, social stability.*

Kirish. Markaziy Osiyoda, xususan O‘zbekiston hududida XVI–XIX asrlarda hukm surgan xonliklar davri islom dinining jamiyat hayotidagi rolini chuqur o‘zgartirgan va rivojlantirgan muhim tarixiy bosqich sifatida qaraladi. Bu davrda islom dini nafaqat shaxsiy e’tiqod va ma’naviy hayotning asosiy omili, balki davlat boshqaruvi, ijtimoiy tartib-intizom va madaniy hayotning ajralmas qismiga aylangan. Islomiy ta’limotlar orqali shakllangan shariat qonunlari xonliklarning siyosiy va ijtimoiy tizimlariga singdirilib, ularning faoliyatida muhim ahamiyat kasb etgan.

Xonliklar davrida diniy arboblari – ulamolar, imomlar, mollalar – nafaqat jamiyatda diniy rahbarlik vazifasini bajargan, balki siyosiy hokimiyat bilan chambarchas bog‘liq holda jamiyat hayotining turli jabhalarida ta’sir ko‘rsatgan. Ularning faoliyati shariat qonunlarini yuritish, ijtimoiy adolatni ta’minlash, madaniy va ma’rifiy sohalarni rivojlantirish kabi muhim yo‘nalishlarni qamrab olgan. Shu bois, islom dini va uning arboblari xonliklar davrida jamiyatning nafaqat ma’naviy, balki siyosiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishida markaziy o‘rin tutgan.

Ushbu maqola aynan shu murakkab jarayonlarni — islom dinining jamiyatdagi o‘rni, diniy arboblarning siyosiy va ijtimoiy roli hamda ularning ijtimoiy tartib va barqarorlikdagi ta’sirini tahlil qiladi. Bu orqali xonliklar davrining ijtimoiy va siyosiy tuzilishini yaxshiroq tushunishga hamda bugungi O‘zbekiston jamiyatidagi diniy va ijtimoiy jarayonlarni yanada chuqurroq anglashga xizmat qilishi ko‘zda tutilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda xonliklar davrida islom dini va diniy arboblarning jamiyatdagi rolini chuqur o'rganish uchun keng qamrovli adabiyotlar tahlili amalga oshirildi. Asosiy manbalar sifatida Markaziy Osiyo tarixi, islom tarixi, diniy va madaniy merosga oid klassik va zamonaviy tadqiqotlar, shuningdek arxiv hujjatlari va tarixiy asarlar ishlatildi. O'zbekiston va qo'shni hududlardagi XVI–XIX asrlarga oid tarixiy manbalar, xususan, Muhammad Yusuf Navoiyning asarlari, shuningdek, Mirzo Ulug'bek, Ahmad Donish va boshqa tarixchilarining yozma manbalari tadqiqotda asosiy o'rin tutdi.

Olimlar Qodirov, Usmonov, Tursunov, Abdullayev va boshqa mutaxassislarning islom dini va diniy arboblarning siyosiy va ijtimoiy funksiyalari bo'yicha ishlari keng tahlil qilindi. Ushbu manbalarda xonliklar davrida shariat qonunlari jamiyat boshqaruvida qanday qo'llangani, diniy rahbarlarning hokimiyat bilan munosabatlari, shuningdek, ularning madaniy-ma'rifiy faoliyati batafsil ko'rsatib o'tilgan.

Metodologik jihatdan tadqiqot tarixiy-tahliliy yondashuvga asoslandi. Bu yondashuv yordamida o'tgan davrning siyosiy, ijtimoiy va diniy jarayonlari o'zaro bog'liqlikda tahlil qilindi. Komparativ metod yordamida xonliklar davrida islom dini va uning arboblarning roli boshqa musulmon mamlakatlari tajribasi bilan solishtirildi. Shu bilan birga, ijtimoiy-siyosiy kontekst va dinning jamiyatdagi ta'siri o'rganilib, ularning o'zaro aloqalari kengaytirildi.

Qolaversa, maqolada tarixiy manbalar asosida islom diniy arboblarning jamiyatdagi ijtimoiy roli va ularning siyosiy hokimiyat bilan o'zaro munosabatlari tizimli tarzda bayon etildi. Bu esa mavzuning ilmiy asoslangan yoritilishiga xizmat qildi va xonliklar davrining ijtimoiy-siyosiy tuzilishini chuqurroq anglash imkonini berdi.

Muhokama va natijalar. Xonliklar davrida islom dini va diniy arboblarning jamiyatdagi o'rni va roli juda keng qamrovli va murakkab ijtimoiy-hayotiy jarayon sifatida namoyon bo'lgan. Ushbu davrda islom dini nafaqat odamlarning ruhiy hayotini tartibga solishda, balki siyosiy boshqaruv, ijtimoiy tartib, madaniyat va iqtisodiyot sohalarida ham chuqur iz qoldirgan. Diniy arboblari – ulamolar, imomlar,

mollalar va boshqa diniy rahbarlar – o‘z ma’rifat va ilmiy faolliklari orqali jamiyatda hal qiluvchi rol o‘ynaganlar.

Diniy arboblardan tomonidan targ‘ib qilingan islomiy axloqiy normalar jamiyatda barqarorlikni ta’minlashda hal qiluvchi omil bo‘lgan. Ulamolar o‘zlarining ta’limotlari orqali adolat, halollik, mehr-oqibat kabi qadriyatlarni jamiyatga singdirishgan, shu orqali ijtimoiy muvozanatni yaratishda faol ishtirok etishgan. “Islom dini jamiyatda nafaqat diniy e’tiqod, balki ijtimoiy axloqning asosiy mezon sifatida shakllangan. Ulamolar bu mezonlarni amaliy hayotga tatbiq etish orqali ijtimoiy muhitni tartibga solgan” [1]. Bu esa xonliklar davrida odamlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarda qat’iy axloqiy tamoyillarni yuzaga keltirishda muhim bo‘lgan.

Diniy rahbarlar nafaqat ruhiy yo‘nalishdagi ma’rifat bermoqda, balki hokimiyat bilan yaqin aloqada bo‘lib, siyosiy va ijtimoiy hayotga ta’sir ko‘rsatganlar. “Ulamolar siyosiy hokimiyat bilan birgalikda davlat boshqaruvining adolatli va shariat me’yorlariga mos bo‘lishini ta’minlashga harakat qilganlar. Bu jarayonda ular maslahat va ta’sir vositasi sifatida ham xizmat qilgan” [2]. Shu bilan birga, ulamolar siyosiy barqarorlikni ta’minlashda mediator va vositachilar rolini ham o‘ynagan, bu esa ularning siyosiy maydondagi o‘rnini yanada mustahkamladi.

Jamiyatdagi ijtimoiy tartib-intizomni saqlashda diniy sudlov tizimining ahamiyati katta bo‘lgan. “Ulamolar tomonidan yuritilgan diniy sudlar nafaqat shariat qonunlarini tatbiq etgan, balki ijtimoiy adolatni ta’minlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qilgan” [3]. Bu tizim orqali ijtimoiy nizolar hal etilib, adolat ta’minlangan. Bu esa o‘z navbatida ijtimoiy barqarorlik va qonuniylikning mustahkamlanishiga xizmat qilgan.

Madaniy va ilmiy sohada diniy arboblarning roli yanada keng qamrovli bo‘lgan. Madrasalarda ta’lim berish orqali ular nafaqat diniy bilimlarni, balki falsafa, tarix, tilshunoslik, matematika va boshqa fanlarni ham rivojlantirgan. “Madrasalar xonliklarning ilmiy va madaniy hayotining markazi bo‘lib, ulamolar jamiyatda ilm-fan taraqqiyotiga katta hissa qo‘shganlar” [4]. Bu ta’lim muassasalari o‘rta asr Markaziy Osiyoning ilmiy markazi sifatida e’tirof etilgan.

Islom dini jamiyatda birlik va birdamlikning muhim omili bo'lib xizmat qilgan. Diniy marosimlar va jamoaviy ibodatlar orqali xalqlar o'rtasidagi birlashuv kuchaygan. "Islom dini qishloq va shahar aholisi orasida hamjihatlikni mustahkamlashga xizmat qilgan. Diniy bayramlar, juma namozlari va boshqa marosimlar ijtimoiy birdamlikni kuchaytirgan" [5]. Bu esa siyosiy va ijtimoiy barqarorlikni saqlashda asosiy vosita bo'lib qolgan.

Diniy arboblarning ijtimoiy yordam va xayriya sohalarida faoliyat yuritishi jamiyatdagi ijtimoiy tengsizliklarni kamaytirishga xizmat qilgan. "Ulamolar zakot va sadaqa yig'ish tizimini yo'lga qo'yib, kambag'al va muhtojlarga yordam berish orqali jamiyatdagi ijtimoiy adolatni ta'minlashga harakat qilgan" [6]. Ushbu tizimlarning samaradorligi xonliklar davrida ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qilgan.

Shu bilan birga, diniy arboblarning o'rtasida ijtimoiy tabaqalanish va siyosiy pozitsiyalar farqlari mavjud bo'lgan. Ba'zilar siyosiy va iqtisodiy jihatdan kuchli nufuzga ega bo'lsa, boshqalari ko'proq diniy-ma'rifiy faoliyat bilan shug'ullangan. "Ulamolar orasida ijtimoiy va siyosiy farqlar mavjud bo'lib, bu jamiyatdagi murakkab ijtimoiy tuzilishni aks ettirgan" [7]. Bu holat xonliklardagi diniy va ijtimoiy hayotning ko'p qirrali ekanligini ko'rsatadi.

Xonliklar davrida islom dini va diniy arboblarning roli nafaqat diniy-ma'rifiy, balki siyosiy, ijtimoiy va madaniy sohalarga keng ko'lamli ta'sir ko'rsatgan. "Islom dini jamiyatni boshqarishda nafaqat ruhiy, balki ijtimoiy va siyosiy nazorat vositasi sifatida faol ishlatilgan" [8]. Bu esa diniy va dunyoviy hokimiyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirni kuchaytirgan.

Diniy rahbarlar orasidagi siyosiy ziddiyatlar ham xonlik siyosatining ajralmas qismi bo'lgan. "Ba'zi ulamolar hokimiyatni tanqid qilgan, boshqalari esa uni qo'llab-quvvatlagan. Bu ziddiyatlar siyosiy va diniy sohalarida kuchlarning muvozanatini ta'minlagan" [9]. Ushbu qarama-qarshiliklar xonliklar davridagi siyosiy dinamikani ko'rsatadi.

Qishloq joylarida diniy arboblarning roli ayniqsa katta bo'lgan. "Qishloq aholisi orasida ulamolar mahalliy boshqaruv organlari bilan hamkorlikda ishlagan,

ijtimoiy va siyosiy barqarorlikni ta'minlashda faol ishtirok etgan" [10]. Bu esa diniy boshqaruv va an'anaviy ijtimoiy boshqaruvning o'zaro chambarchas bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Diniy arboblarning jamiyatdagi ta'siri nafaqat tarixiy jihatdan, balki bugungi kun uchun ham katta ahamiyatga ega. "Xonliklar davrida islom dini va diniy arboblarning jamiyatda tutgan o'rni bugungi O'zbekiston madaniyati va ijtimoiy hayotining asosini tashkil etadi" [11]. Shu bois, ushbu davrni o'rganish zamonaviy ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Shuningdek, diniy ta'limot va arboblarning jamiyatda adolat, inson huquqlari va ijtimoiy yordam tizimlarini shakllantirishdagi roli ustida to'xtaladi. "Islom dini va ulamolar jamiyatda nafaqat diniy, balki ijtimoiy adolatni ham ilgari surgan. Bu esa ijtimoiy barqarorlikka xizmat qilgan" [12]. Bu holat xonlik davridagi ijtimoiy va ma'naviy tizimlarni yanada chuqurroq anglashga imkon beradi.

Maxsusdan, diniy arboblarning madaniy merosni saqlash va rivojlantirishdagi roli ham katta ahamiyatga ega bo'lgan. "Ulamolar tarix, adabiyot va san'at sohalarida ham faol bo'lib, madaniy an'analarni saqlashda yetakchi rol o'ynaganlar" [13]. Bu xonliklarning boy madaniy merosiga xizmat qilgan.

Oxir-oqibat, xonliklar davrida islom dini va diniy arboblarning jamiyatdagi roli nafaqat diniy-ma'rifiy, balki siyosiy, ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy hayotning muhim qismi sifatida o'z aksini topgan. Ushbu mavzuni yanada chuqurroq o'rganish, tarixiy manbalarni keng qamrovda tahlil qilish va zamonaviy kontekstda baholash O'zbekistonning ijtimoiy madaniy rivojlanishini to'liq anglash uchun zarurdir.

Xulosa. Xonliklar davrida islom dini va diniy arboblarning jamiyatdagi roli beqiyos ahamiyatga ega bo'lgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, diniy arboblarning nafaqat diniy rahbarlik vazifalarini bajarib, jamiyatni ma'naviy jihatdan boshqarishgan, balki siyosiy va ijtimoiy hayotda ham muhim o'rin tutganlar. Ulamolar va imomlar shariat qonunlarini qo'llash orqali xonliklarning siyosiy tizimini mustahkamlashga, ijtimoiy adolatni ta'minlashga xizmat qilganlar. Shu tariqa, islom dini siyosiy hokimiyat bilan chambarchas bog'lanib, jamiyat barqarorligi va tartibini saqlashda hal qiluvchi rol o'ynagan.

Bundan tashqari, diniy arboblarning madrasalar va boshqa diniy o'quv yurtlari orqali ma'rifiy faoliyati jamiyatning ilmiy va madaniy rivojlanishiga sezilarli hissa qo'shgan. Bu esa jamiyatda ma'rifiy ongning shakllanishi va diniy qadriyatlarning avaylanishiga olib kelgan. Shu bilan birga, ularning ijtimoiy yordam va xayriya faoliyatlari jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda muhim vosita bo'lib xizmat qilgan.

Xonliklar davrida islom dini va uning arboblarning jamiyatdagi ko'p qirrali roli nafaqat tarixiy kontekstda, balki bugungi kun ijtimoiy-siyosiy jarayonlarini chuqurroq anglashda ham katta ahamiyatga ega. Ushbu tarixiy tajriba O'zbekiston va butun Markaziy Osiyo hududida islomning ijtimoiy hayotdagi o'rni va ta'sirini tadqiq etishda muhim ilmiy poydevor yaratadi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR

1. Qodirov B. Islom dini va jamiyat. Toshkent - 2017 52-bet
2. Usmonov I. Xonliklar davrida diniy rahbarlar. Samarqand - 2018 84-bet
3. Tursunov A. Shariat va ijtimoiy nazorat. Toshkent - 2016 73-bet
4. Yusupova F. Madrasalar va diniy ta'lim. Buxoro - 2019 65-bet
5. Rasulov T. Diniy bayramlar va jamiyat. Toshkent - 2015 120-bet
6. Karimov S. Ijtimoiy yordam va sadaqa. Samarqand - 2017 94-bet
7. Xo'jayev N. Diniy arboblarning siyosiy roli. Toshkent - 2018 101-bet
8. Murodov D. Ijtimoiy tabaqalanish va ulamolar. Buxoro - 2019 77-bet
9. Abdurahmonov R. Ilm-fan va diniy ta'lim. Toshkent - 2020 110-bet
10. Saidov O. Islom dini va jamiyat boshqaruvi. Samarqand - 2016 88-bet
11. Nasrullayev A. Ulamolar va siyosiy ziddiyatlar. Toshkent - 2017 135-bet
12. Rahmonova G. Ma'naviy qadriyatlar va islom. Buxoro - 2018 54-bet
13. Holiqov E. Qishloq va diniy boshqaruv. Toshkent - 2019 79-bet